

God, geld en geloofs- gemeenschappen

Leon van den Broeke (red.)

Inhoudsopgave

Inleiding <i>Leon van den Broeke</i>	7
1. Overheid, subsidie en kerk <i>Hansko Broeksteeg</i>	23
2. Kerk, overheid en subsidie <i>George Harinck</i>	37
3. Fiscaalrechtelijke aspecten van de financiering van geloofsgemeenschappen. Transparantie gevraagd! <i>Chris Dijkstra</i>	53
4. Geld, geef het een kans! <i>Ruurd Kooistra</i>	69
5. De Protestantse Kerk in Nederland van morgen en het kerkbeheer <i>Jos Aarnoudse</i>	79
6. Opbrengsten en waardering van bezittingen van een protestantse gemeente <i>Wil Wouters</i>	97
7. Evangelische kerken en pinksterkerken: complexe organisaties met een hoog rendement <i>Miranda Klaver</i>	101

8. Offeren, breken en delen. Over de identiteit van het diaconale geld <i>Thijs Tromp</i>	117
9. De financiering van theologische opleidingen <i>Leon van den Broeke en Pim Boven</i>	135
De auteurs	155
Lijst van persoonsnamen	157

Inleiding

Leon van den Broeke

Aanslagbiljet

Mijn overgrootvader Jannis Dignus van den Broeke (1869-1943) was lidmaat en diaken van de Hervormde Gemeente te Waterlandkerkje. Van deze gemeente ontving hij jaarlijks een ‘aanslag-biljet’, zo ook in 1943 van de kerkelijke ontvanger, Willem Vermeulen, die tevens zijn schoonzoon was. Mijn familiearchief bevat een kopie van dat aanslagbiljet. Jannis werd in, wat achteraf zou blijken, zijn laatste levensjaar, geacht de ‘hoofdsom’ van vier gulden te betalen. Hij werd niet aangeslagen voor een ‘mannenzitplaats’ en ook niet voor een ‘vrouwenzitplaats’. Dat laatste hoefde ook niet meer, omdat hij sinds zes jaar weduwnaar was.

Voor veel niet-hervormden is zo’n aanslagbiljet vreemd. Ook zijn oudste zoon, mijn opa, die met een gereformeerd meisje trouwde en met haar lid werd van de Gereformeerde Kerk van Oostburg zou ontdekken dat gereformeerde kerken een ander systeem hadden. Gereformeerde kerken werk(t)en met vrijwillige bijdragen, al dan niet op basis van enige indicatie of gewenst geefgedrag. In evangelicale geloofsgemeenschappen en pinksterkerken wordt het geven van tienden onderhouden. Uiteraard zijn er allerlei mengvormen mogelijk in het geefgedrag van aangeslotenen en in het verwachtingspatroon van de geloofsgemeenschappen zelf.

Het genoemde aanslagbiljet lijkt op de situatie van bijvoorbeeld de Duitse *Kirchensteuer*. Dat betreft niet een *kerkelijke* belasting, maar een *staatsbelasting*. Bij *Kirchensteuer* komt evenwel de door de overheid geïnde belastinggelden uiteindelijk bij de betreffende geloofsgemeenschappen terecht.

De eenvoudige casus van Jannis uit 1943 licht iets op van een minder bekend fenomeen als het gaat om de vraag hoe geloofsgemeenschappen zich (laten) financieren. Er zijn veel wijzen waarop zij dit kunnen realiseren. Naast de vrijwillige bijdragen, het geven van de zogeheten tienden, collectegelden tijdens vieringen, organiseren geloofsgemeenschappen acties als een bazaar, jaarmarkt, oliebolvenkoop, rommelmarkt, boeldag enzovoort. Daarnaast genereren zij gelden uit onroerend goed, legaten en beleggingen. Adriaan Wisse, een Walcherse recreatieondernemer afkomstig uit de Gereformeerde Gemeenten, schreef mij over het aloude spreekwoord: ‘preken voor de pet’. In de kerk van zijn jeugd preekten predikanten van elders op doordeweekse avonden voor steeds een volle kerk. De collecteopbrengst bij die samenkomsten was voor hen bestemd. Hoewel die traditie volgens hem niet of nauwelijks meer voorkomt, spelen predikanten in de reformatorische traditie nog steeds een belangrijke rol als het gaat om het vanaf de preekstoel wijzen op de financiële noden van de gemeente en wat er nodig is om die noden te lenigen. Geld voor een nieuw orgel, nieuwe stoelen, een verbouwing van kerkgebouw of pastorie of voor gemeenteleden die in nood zijn, stroomt binnen na gloedvolle preken. Dat is overigens niet alleen voorbehouden aan kerkverbanden in deze traditie, maar de opofferingsgezindheid is er wel groot. Wisse benadrukt daarnaast het belang van de ‘manslidmatenvergadering’ in het voorjaar, die hij ‘de financiële barometer’ van de gemeente noemt.¹ Hoewel hij er niet langer kerkt, is hij nog steeds onder de indruk van de ‘ongelofelijke opofferingsgezindheid’ van de leden van zijn voormalige kerk.

Tegenover die opoffering staat in geval van krimp dat geloofsgemeenschappen in het algemeen eerder bezuinigen op uitgaven dan dat ze gericht zijn op het vergroten van de inkomsten. Niet langer kunnen zij rekenen op de financiële loyaliteit van hun leden of aangeslotenen. Waar vorige generaties geld opzij legden voor

---

1 E-mailwisseling Adriaan Wisse met Leon van den Broeke, 25 maart 2021.

de kerk, zoals Ruurd Kooistra dat van zijn moeder leerde, is dat nu niet langer vanzelfsprekend. Bovendien is de kerk niet langer *het* goede doel, maar één van de (maatschappelijk) goede doelen die vaak meer tot de verbeelding spreken. Dat komt bijvoorbeeld tot uitdrukking bij de wens van een bruidspaar om tijdens hun huwelijksviering het collectiedoel voor een maatschappelijke organisatie te bestemmen, terwijl het in veel kerken de traditie is dat de collecte bedoeld is om de onkosten voor de huwelijksviering te bestrijden.

Transparantie

Sinds het aanslagbiljet voor Jannis is de samenleving complexer geworden. Dat geldt ook de kerkelijke samenleving. Tegelijk noteer ik deze woorden met enige reserve. Toen hij het aanslagbiljet ontving, woedde de Tweede Wereldoorlog al zo'n drie jaar en die trof ook West-Zeeuws-Vlaanderen hard. Ik laat dat verder rusten. Waar het me hier om gaat is dat de financiën van geloofsgemeenschappen anno 2021 een complex(er) verhaal zijn geworden. Niet alleen is er in veel gevallen sprake van een krimpende kerk, een stijging van de uitgaven en een daling van de inkomsten, maar de regelgeving omtrent de financiën van geloofsgemeenschappen vergt veel aandacht. Dat mag onder meer blijken uit het UBO-register, ondergebracht bij het Handelsregister (Ultimate Beneficial Owners) en het wetsvoorstel Transparantie van Maatschappelijke Organisaties waarover het Centrum voor Religie en Recht in juni 2019 een expertmeeting organiseerde.² Het doel van dit wetsvoorstel is 'dat maatschappelijke organisaties, waaronder religieuze en levensbeschouwelijke organisaties, grote donaties die zij hebben

---

² God, geld en geloofsgemeenschappen: Een (on)gemakkelijke relatie? Conferentie over transparantie van geloofsgemeenschappen en de relatie met hun schenkers op 4 juni 2019, Vrije Universiteit Amsterdam; <https://centre-religion-law.org/nl/symposia-en-lezingen>, geraadpleegd 27 april 2021.

ontvangen openbaar maken. Stichtingen worden verplicht om hun balans en staat van baten en lasten openbaar te maken. Het voorstel strekt ter uitvoering van het regeerakkoord'.³ Op 20 november 2020 is dit wetsvoorstel ingediend bij de Tweede Kamer.⁴ Zowel het UBO-register als het wetsvoorstel is een poging financieel-economisch misbruik, witwassen en ongewenste buitenlandse financiering en beïnvloeding tegen te gaan.

De buitenlandse financiering van moskeeorganisaties en buitenlandse beïnvloeding roept evenwel ook de vraag op hoe christelijke geloofsgemeenschappen zich (laten) financieren. Die vraag is urgenter geworden door secularisatie, krimpemde kerken, maar ook door de opkomst en bloei van nieuwe geloofsgemeenschappen, al dan niet uit het buitenland, dan wel (deels) gefinancierd vanuit het buitenland. Daarbij gaat het er niet zozeer om of en hoe christelijke geloofsgemeenschappen achteraf reageren op maatschappelijke en politieke ontwikkelingen, maar daarop ook weten te anticiperen.

Het is anno 2021, te midden van een politieke crisis in Den Haag rondom onder andere de toeslagenaffaire, de vraag in hoeverre de overheid zelf transparant is en daarbij een lichtend voorbeeld is voor de samenleving. De onvrede over de politiek in Den Haag is op het moment dat ik dit schrijf groot. De Tweede Kamer buigt zich op de dag dat ik dit schrijf over geopenbaarde notulen van de ministerraad. Ondanks die onvrede, boosheid en frustratie van Nederlanders en ook van geloofsgemeenschappen over een falende en weinig transparante overheid, het ontslaat (de leiding van) geloofsgemeenschappen zelf niet van de plicht transparant te zijn over hun eigen financiële beleid.

---

3 <https://www.internetconsultatie.nl/transparantiemaatschappelijke-organisaties>, geraadpleegd 2 april 2021.

4 <https://www.tweedekamer.nl/kamerstukken/wetsvoorstellen/detail?cfg=wetsvoorsteldetails&qry=wetsvoorstel%3A35646>, geraadpleegd 27 april 2021.

COVID19-virus

Naast het genoemde wetsvoorstel en de door de overheid verlangde transparantie van geloofsgemeenschappen richten de gevolgen van de pandemie, het COVID19-virus, de schijnwerpers nog meer op de financiering van christelijke geloofsgemeenschappen en het geefgedrag, omdat fysieke collecte-inkomsten wegvallen; ook omdat er zorg is bij geloofsgemeenschappen of de aangeslotenen terug zullen keren in een post-coronatijdperk. Dit komt boven op de grote zorgen waar veel krimpende geloofsgemeenschappen toch al mee te kampen hadden en hebben. Die zorgen moeten serieus genomen worden als het geloof mensen in de schoenen zakt. Tegelijk moet ook gezegd worden dat geloven betekent relativeren, een ontspannen houding proberen aan te nemen. Er zijn geloofsgemeenschappen die door de verdrukking heen groeien. Ook in niet-groeiende geloofsgemeenschappen is er soms sprake van veelkleurige bloei. De coronacrisis nodigt ook uit om het net aan de andere zijde uit te werpen. Sinds het voorjaar van 2020 zijn er in de brede waaier aan geloofsgemeenschappen creatieve ideeën ontstaan en toegepast. Ter illustratie: creatief collecteren in coronatijd waarop René de Reuver wijst,⁵ een telefoonboom opzetten voor de kerstmorgen⁶ of een bijzondere Engelenactie in een stads-wijk,⁷ extra solidariteit met andere, steunbehoevende parochies,⁸ en ‘online face to face catechese’ van Jong Katholiek.⁹

---

5 <https://kerkinactie.protestantsekerk.nl/nieuws/een-alternatieve-collecte-houden-in-coronatijd/> en <https://www.protestantsekerk.nl/verdieping/creatief-collecteren-in-coronatijd/>, geraadpleegd 29 april 2021.

6 <https://baptisten.nl/15-nieuws/1310-de-lockdown-en-de-kerk>, geraadpleegd 29 april 2021.

7 <https://baptisten.nl/blog/item/engelenactie>

8 <https://www.rkkerk.nl/actie-kerkbalans-start-extra-campagne-ter-ondersteuning-parochies-in-coronatijd/>, geraadpleegd 29 april 2021.

9 <https://www.rkkerk.nl/jongkatholiek-komt-met-online-face-to-face-catechese-in-tijden-van-corona/>, geraadpleegd 29 april 2021.

Met ziel en zakelijkheid

Een aantal jaren geleden sprak ik tijdens een kerkelijke conferentie in Nijkerk over de relatie, of anders geformuleerd: de boedelscheiding, tussen ziel en zakelijkheid in de kerk, tussen de wereld van zondag en de wereld van maandag, althans voor zover daar nog van valt te spreken in een 24/7-samenleving.¹⁰ Als organisatiekundige en theoloog merk ik al jaren dat het in de kerk lastig is om die twee werelden bijeen te houden. De financiën van de kerk, alle vermogensrechtelijke aangelegenheden vormen geen populair onderwerp in de kerk. Daar lijkt het eerder te moeten gaan om de navolging van Jezus Christus, actief met jongeren zijn, maaltijden organiseren voor de buurt, het geestelijk leven, hooguit rentmeesterschap als het gaat om de klimaatcrisis en duurzaamheid. Dat is populairder, aantrekkelijker en doet het beter op social media dan de wereld van het kerkelijke geld. Tegelijk is er aan de andere zijde weleens wat onbegrip en ongeduld met die enthousiaste, spontane en wollige plannen en projecten die niet passen in het financieel beleid.

Uiteraard schets ik hier wat karikaturen, maar toch. Toen ik aan de theologieopleiding begon, hadden de theologen geen boodschap aan mijn bedrijfs- en organisatiekundige opleiding. Daar keken ze op neer. Het valt te verstaan vanuit een attitude dat de theologie door sommigen toen nog steeds als de koningin van de wetenschappen werd beschouwd. Wellicht kan het ook begrepen worden vanuit een aloude geloofshouding dat dit aardse leven tijdelijk is in afwachting van de definitieve doorbraak van het eeuwige leven bij God. Iets daarvan komt indringend tot uitdrukking in het canoniek wetboek van de Rooms-Katholieke Kerk. Daar draagt hoofdstuk V, canones 1254-1310, van deze Codex Iuris Canonici als titel ‘Tijdelijke goederen van de kerk’.¹¹

---

10 De lezingen van deze kerkelijke conferentie, het zogeheten Amersfoort Beraad, zijn bijeengebracht in een intern document, maar niet gepubliceerd.

11 In het Latijn: “LIBER V: DE BONIS ECCLESIAE TEMPORALIBUS”; <https://www.rkdocumenten.nl/rkdocs/index.php?mi=600&doc=30>, geraadpleegd 29 april 2021.

Omgekeerd werd en word ik soms meewarig aangekeken in de bedrijfs- en organisatiekundige wereld als ik vertel dat ik ook theologie heb gestudeerd en ook gemeentepredikant ben geweest. In het bedrijfsleven, soms ook in de kerk-financiële wereld, kijken mensen verschrikt als ze met een vraag over zingeving worden geconfronteerd. Maar ook dat is een karikatuur (vgl. Malloch 2008; Hardjono & Klamer 2005; Nash & McLennan 2001; Van der Rijst 1996; Jongeneel 1996). Er is veel (behoefte aan) zingeving buiten de kerk, in het bedrijfsleven, de politiek, de samenleving, de stadswijk, het dorp. Gesprekken buiten de kerk gaan niet minder diep dan binnen de kerk. Tegelijk leert het boek van de kerkgeschiedenis dat er een schatkamer aan verhalen is, *best practices* ook, die proberen het *ora et labora*, het bid en werk, de ziel en zakelijkheid, de wereld van God en geloofsgemeenschap enerzijds en de wereld van het geld anderzijds, bij elkaar te houden.

Door mijn opleiding aan de heao in Vlissingen maakte ik kennis met de *managerial grid*. Sindsdien probeer ik de aandacht voor de mens en de aandacht voor de zaak bij elkaar te houden. In 1964 ontwikkelden twee Amerikaanse managementwetenschappers, Robert Blake (1918-2004) en Jane S. Mouton (1930-1987), de zogeheten *managerial grid* (Keuning en Eppink 1982, 319-320). In deze *managerial grid* worden op twee assen 81 leiderschapstijlen uitgezet over de verhouding tussen aandacht voor de mens (persoonsgericht) en aandacht voor de zaak (zaakgericht). Doorgaans wordt gewezen op vijf typologieën van de verhouding tussen aandacht voor de mens en de zaak. Wie alleen maar op het resultaat gericht is, alleen betrokken is op de zaak, zal weinig aandacht hebben voor de mens in de organisatie (positie 9.1.). Het gaat om 'de tent runnen' en 'de toko draaiend houden'. Om tot kostenminimalisatie te komen, wordt zelfs de gratis koffie(machine) op de werkvloer wegbezuinigd. Daartegenover staat de persoon die gericht is op de relatie, een doorgeschoten relatiemanager. Hij is de *pleaser*, creëert gezelligheid en geborgenheid, maar er is geen aandacht voor de organisatie en de taak (positie 1.9.). Bij positie 1.1. gaat het om

iemand die geen van beide aandachtsgebieden belangrijk acht. Mogelijk is de positie die deze persoon bekleedt slechts een opstapje naar een hoger (carrière)doel. Mensen en de zaak lijken een instrument om een ander doel te bereiken. Kerkelijk ideaal lijkt het gulden midden van positie 5.5 (alles met de mantel der liefde bedekken, een beetje geven en nemen). In de meeste situaties zal positie 9.9. het ideaal zijn: teamvorming, samenwerking, het combineren en balanceren van aandacht voor mensen en taken. De kerk heeft nogal eens de neiging om in 1.9. te zitten of op z'n best in 5.5., terwijl bij sommige kerkelijke beleidsmedewerkers nogal eens de neiging bestaat te veel vanuit positie 9.1. te denken: het gaat om het resultaat, de omzet, de organisatie om de kerk voor de toekomst betaalbaar te houden. De kerk bestaat in dat geval als het ware slechts in het Excel-bestand bekeken van achter een bureau.

Vanuit deze diverse posities in de *managerial grid* valt ook te verstaan waarom de taal van voorgangers afwijkt van die van kerkrentmeesters en/of kerkelijk bestuurders, waarom de beide groepen elkaars taal niet begrijpen en in sommige situaties tot gedoe leiden. In sommige gevallen leidt het zelfs tot een breuk die desastreuze gevolgen heeft voor de geloofsgemeenschap. Voorgangers hebben niet of nauwelijks enige aandacht meegekregen in hun opleiding voor de 'zakelijke' kant van de kerk. Ze hebben geen begroting leren lezen, geen *businessmodel* hoeven ontwikkelen als toetsvorm, geen belastingalmanak in de handen gehad. Een kerkorde vinden ze vaak al afstotend genoeg.

Kerkrentmeesters, leden van een commissie of taakgroep beheer of hoe een dergelijke groep ook mag heten, weten veel van cijfers, Exceloverzichten en vermogensbeheer, maar vinden het soms moeilijk dat in geloofstaal te verwoorden en/of merken dat ze op weinig draagvlak voor hun financieel slechte boodschap aan de betrokkenen bij hun geloofsgemeenschap kunnen rekenen. Ze verstaan niet altijd de taal van de kerk; niemand heeft ze daarin ingewijd. In hun professionele werk zijn ze gewend aan de zake-

lijke houding en onbedoeld passen ze die ook toe op de geloofsgemeenschap. Dat valt niet altijd in goede aarde. Tegenstrijdige posities, het niet begrijpen van elkaars taal en het ontbreken van zicht op het gezamenlijke doel van kerk-zijn vormen een voedingsbodem voor een conflict, het afhaken van vrijwilligers, het kerkelijk verhuizen van aangeslotenen en/of het voortijdig vertrek van de voorganger, die steeds meer verzucht waarom de wereld van de kerk zo veraf staat van de wereld van het evangelie. Cynisme, gelatenheid en kleingeloof liggen op de loer. Iedereen kent verhalen uit haar of zijn eigen ervaring.

Laura Nash en Scotty McLennan wijden in hun boek *Church on Sunday, Work on Monday* een hoofdstuk aan de communicatiekloof tussen kerk en bedrijfsleven. Ze geven het vijfde hoofdstuk de toepasselijke titel: ‘You Just Don’t Understand’ (Nash & McLennan 2001, 121-154). Het sluit aan bij de bovengenoemde kloof tussen beide taalvelden. Het is alsof ik ook de directeur van een bedrijf hoor spreken tijdens het *fundraising dinner* voor ondernemers en leidinggevendenden bij maatschappelijke organisaties georganiseerd door het ‘Team TU voor bedrijf en samenleving’ van de Theologische Universiteit Kampen: ‘In de kerk kan ik mijn verhaal over mijn werk niet doen. Daar is geen interesse voor. In mijn bedrijf kan ik mijn verhaal over de kerk niet doen. Daar is geen interesse voor. Bij dit diner kan ik beide verhalen vertellen. Ik hoef hier niets uit te leggen. Dit ervaar ik als kerk.’

God, geld en geloofsgemeenschappen

Niet iedereen begrijpt de dubbele aandacht voor zowel de mens (mensgericht) als de zaak (taakgericht), alsof je of te weinig aandacht voor de zaak hebt in het ene geval of te weinig aandacht hebt voor de mens in het andere geval. Ik merk dat regelmatig in de kerk, aan de universiteit en in het bedrijfsleven. Waar het op zondag mag gaan over de wereld van God, vinden gelovigen het in de week algauw te wollig, overgeestelijk om dat toe te passen. Of ze denken dat ze dat automatisch doen, terwijl het best lastig is het

geloof te integreren in het (werkzame) leven van alledag. Tegelijk wordt het als lastig ervaren als het in de kerk over financiën moet gaan. Het zakelijke wordt dan tegen het geestelijke uitgespeeld. Wie in de kerk aandacht durft te vragen voor het financiële beleid, fiscaalrechtelijke aspecten, de rechtspositie van de voorganger of het kerkgebouw dat als een molensteen rond de kerkelijke nek hangt, wordt algauw als te zakelijk of als een ambtenaar beschouwd.

Er is niets mis met gezond kerkelijk-financieel beleid. Terecht stelt de voorzitter van de generale synode van de Protestantse Kerk in Nederland, Marco Batenburg: ‘Geldbeheer vraagt om veel geloof.’¹² Het omgekeerde geldt ook: ‘Geloof vraagt om veel geldbeheer.’ Ook deze kerk probeert geloof en geldbeheer te integreren. Ook nu blijkt dat er zo’n 1 miljard euro aan vermogen te zijn. Er is een Commissie Waakzaam Vermogen opgericht, die aandacht vraagt om te beleggen of investeren in de roeping van de kerk, dat wil zeggen in de verkondiging van het Woord en de dienst aan de samenleving. De commissie denkt daarbij aan een soort kerkelijke marktplaats voor vraag en aanbod van gemeenten. Het moet gaan om het aanjagen van (kerkelijke) vernieuwing. Jos Aarnoudse stelt: ‘Kerken moeten niet op hun geld gaan zitten. Ze moeten ook een beetje ondernemen, en durf en creativiteit laten zien. Het is een appeltje voor de dorst, zeggen kerkbestuurders vaak over het kerkelijk vermogen. Maar die dorst – daar zijn we inmiddels wel bij aanbeland.’¹³

Over die dorst en het lessen daarvan gaat het in deze bundel. Elke middelbareschoolleerling leert dat economie over schaarste gaat en over manieren om die schaarste op te heffen, tegemoet te komen aan belangen. Er is in de kerk niet altijd oog voor het gegeven

---

12 <https://www.protestantsekerk.nl/verdieping/protestants-perspectief-geldbeheer-vraagt-om-veel-geloof/>, geraadpleegd 30 april 2021.

13 <https://www.protestantsekerk.nl/verdieping/protestants-perspectief-geldbeheer-vraagt-om-veel-geloof/>, geraadpleegd 30 april 2021.

dat er diverse en tegenstrijdige belangen zijn. Vaak blijven ze onder de kerkelijke oppervlakte, worden spanningsvelden geestelijk gladgestreken met woorden over eensgezindheid, verzoening, eenheid in Christus e.d. Soms komen de botsende belangen boven water. Waar dorst is, waar schaarste heerst, en waar die schaars-te niet opgelost kan worden en dorst niet gelest kan worden, ontstaan spanningen, ook omdat er diverse en soms tegenstrijdige geestelijke, zakelijke en kerkpolitieke belangen zijn.

Deze bundel probeert aandacht te hebben en te vragen voor de wereld van God, geld en geloofsgemeenschappen, om ziel en zakelijkheid dichter bij elkaar te brengen. Vakkennis en geloof hoeven elkaar niet uit te sluiten, integendeel, ze sluiten elkaar in. God en geld mogen niet tegen elkaar worden uitgespeeld en de mystagogie niet tegen de markt. Het mag in de kerk gaan om een spirituele en rentmeesterlijke houding tegenover het toevertrouwde (erf)goed: het kerkgebouw of de gehuurde kerkzaal, de dienstwoning van de voorganger, de begraafplaats, het vermogen, de beleggingen, het kerkelijk personeel, het grote vrijwilligersbestand, de administratie en het beheer, de verzekeringsportefeuille, aandacht voor duurzaamheid, de fiscaalrechtelijke aspecten en nog zoveel meer. Zoals Aarnoudse stelt: het moet niet zo zijn dat de kerk als het ware op het 'eigen' geld zit, maar enigszins durft een ondernemende houding te hebben, gezonde lef en creativiteit laat zien in kerk en samenleving.

Daarover wil deze bundel gaan. In een pennenstreek wordt geschetst dat het gaat over de vraag waar het geld vandaan komt, waar het heen gaat en waarom dat zo is. Uiteraard komt een deel van de te ontvangen gelden van de aangeslotenen bij de geloofsgemeenschap uit vermogen of economische bedrijvigheid. Soms komen gelden van de overheid. Vandaar twee bijdragen over de relatie tussen overheid, kerk en geld: allereerst van jurist Hansko Broeksteeg, die zijn bijdrage vanuit het perspectief van de overheid schrijft die neutraal wil zijn jegens geloofsgemeenschappen. Dat sluit niet uit dat de overheid in een bepaald kader geloofsge-

meenschappen financieel tegemoetkomt. Vervolgens benadert historicus George Harinck de relatie tussen overheid en geloofsgemeenschap vanuit historisch perspectief. Hij laat zien dat deze relatie een heikel onderwerp is (geweest). Zo waren afgescheidenen van mening dat ze zelf financieel zorg dienden te dragen voor hun eigen lokale kerken, het kerkverband, de theologische opleiding in Kampen, de zending en het diaconaat. Fiscaal jurist Chris Dijkstra gaat nader in op de door de overheid verlangde transparantie van geloofsgemeenschappen in het licht van recente ontwikkelingen. Daarbij focust hij zich vooral op de fiscaalrechtelijke aspecten van de geloofsgemeenschap als ANBI (algemeen nut beogende instantie) en houdt daarbij kerken op een prikkelende wijze een fiscaalrechtelijke spiegel voor.

Aansluitend volgen er twee bijdragen van directeuren van kerkelijke kantoren: Ruurd Kooistra van het Steunpunt Kerkenwerk (SKW) en de Vereniging Samenwerking Emeritering (VSE), en econoom en theoloog Jos Aarnoudse, van het bureau van de Vereniging voor Kerkrentmeesterlijk Beheer in de Protestantse Kerk in Nederland (VKB). Vanuit de bureaus waar zij werken hebben ze een overkoepelend overzicht over (een deel van) kerkelijk Nederland. Ook zij combineren hun vaktechniek, expertise en ervaring met hun gelovige betrokkenheid bij de kerk. Aarnoudse neemt de lezer in zijn bijdrage over de financiering van kerken mee op een rondreis door een aantal andere landen: Duitsland, België, Engeland, Frankrijk, Schotland, Zweden, Zwitserland en de Verenigde Staten. Op deze wijze wil hij de Protestantse Kerk in Nederland met het oog op haar toekomst een financiële spiegel voorhouden. Vitaliteit in de kerk betekent meer dan de boel financieel gezond houden. Kooistra wil het thema geld en geloofsgemeenschap uit de toberige sfeer halen door de aandacht te verschuiven naar de toekomst vanuit een open en positieve geloofshouding door geld en geloofsgemeenschap een kans te geven.

Fiscaal jurist, belastingadviseur en gemeentelid Wil Wouters vult dit aan vanuit een lokaal perspectief. Zijn bijdrage is beknopt, maar waardevol. Het hart van de kerk klopt niet alleen op kerkelijke

burelen of instanties op centrale plaatsen in het land, maar ook en vooral in de lokale kerken. Daar lopen zij tegen hun eigen problemen en zorgen aan en werken creatief aan oplossingen. Vandaar dit lokale miniatuur over ‘Opbrengsten en waardering van bezittingen van een protestantse gemeente’.

Miranda Klaver vult de bundel aan door een evangelicaal gezichtspunt en pinksterperspectief in te brengen. Op heldere wijze beschrijft ze deze invalshoeken en vat in de subtitel samen dat het gaat om ‘complexe organisaties met een hoog rendement’. Dat intrigeert. Het verwachtingspatroon van geloofsgemeenschappen tegenover de voorganger – en omgekeerd! – is groot. Het inkomen, om maar te zwijgen van het (pinkster)pensioen, is soms laag, althans vergeleken met andere geloofsgemeenschappen. Ook gaat zij daarbij in op de rol die de tienden spelen in evangelicale geloofsgemeenschappen en pinksterkerken.

Om te voorkomen dat in deze bundel eenzijdig de eigen financiële huishouding van christelijke geloofsgemeenschappen centraal zou komen staan, gaat het nadrukkelijk ook om de kerk die niet aan diaconaat doet, maar diaconaal in wezen is. Dat komt in diverse van de hierboven genoemde bijdragen al dan niet expliciet aan de orde, maar in het hoofdstuk dat Thijs Tromp heeft geschreven, krijgt dat ruimschoots de aandacht. In zijn bijdrage gaat het nadrukkelijk over de vraag waar het kerkelijke geld heen gaat, dan wel heen zou moeten gaan. Op een fijngevoelige manier legt hij, zowel als hoogleraar diaconaat en als voorzitter van de diaconale kerk in een provinciestad, de relatie tussen liturgie en diaconaat (uit). Daarbij zoomt hij in op wat vanouds de ‘Dienst der Offeranden’ heette, tegenwoordig: inzameling van de gaven of collecte.

De bundel begon met juridische en historische bijdragen over de relatie tussen overheid en geloofsgemeenschappen. Deze vanouds genoemde verhouding of scheiding tussen kerk en staat is opnieuw actueel en relevant. Dat klemt ook als het gaat om de bekostiging door de overheid van theologische opleidingen, dan wel het afzien daarvan door kerk(verband)en in het verleden of in het heden. Daarover schrijf ik met econoom Pim Boven het laatste

hoofdstuk. Als lid van het college van bestuur van een theologische opleiding die ook aan twee andere theologische opleidingen heeft gewerkt, weet hij als geen ander van deze complexe en boeiende materie. Het gaat daarbij ten diepste niet alleen om de relatie tussen overheid en geloofsgemeenschappen, maar ook om welk belang kerk(verband)en daaraan hechten en daaraan al dan niet financieel willen bijdragen. In een samenleving waar meer dan ooit zoveel hoogopgeleide gemeenteleden zijn, is het niet automatisch meer vanzelfsprekend dat de voorganger ook academisch opgeleid moet zijn. Dat stelt de leiding van zowel geloofsgemeenschappen als theologische opleidingen voor vragen en in het verlengde daarvan specifiek voor vragen wat betreft het financiële beleid.

Over bovengenoemde onderwerpen schreven diverse auteurs vanuit een verscheidenheid aan vakkennis, (werk)ervaring en kerkelijke betrokkenheid. Hun bijdragen vormen een groot pleidooi dat kerken de aandacht voor de zaak en de aandacht voor de persoon bij elkaar houden. Ze nodigen kerken, voorgangers en kerkelijke besturen uit ondernemend(er) te zijn, dan wel te worden zonder daarbij het evangelie uit het oog te verliezen, dan wel te leven vanuit het evangelie zonder voorbij te gaan aan de inspiratie tot een ondernemende houding. Iets daarvan zien we oplichten in pioniersplekken en op andere plekken waar de kerk zich van haar beste kant laat zien. Het mag, in alle bescheidenheid en te midden van schaamte, spijt en afgrijzen over de zwarte bladzijden van het boek van kerkgeschiedenis, ook wel eens gezegd zijn dat er veel goed gaat in de kerk, omdat mensen zich geraakt weten door Gods verhaal met hen. Liturgie kan niet zonder diaconaat worden verstaan en diaconaat niet zonder liturgie. Datzelfde geldt ook voor liturgie en geldbeheer, en voor geldbeheer en liturgie. Er is geen wereld van zondag en een aparte wereld van maandag. Naar het evangelie vloeien ze ineen. Dat verhaal vertellen de auteurs.

De samenwerking met hen was inspirerend en hartelijk. Ik dank ze dan ook voor hun enthousiaste, vakkundige, professionele en inspirerende bijdragen en participatie. Een woord van dank spreek ik ook uit aan Arjen van Trigt, Leendert Torn en hun collega's van uitgeverij KokBoekencentrum. Ten slotte dank ik het bestuur van Stichting Afbouw Kampen en de Faculteit Religie en Theologie van de Vrije Universiteit Amsterdam, die door het financieel mogelijk maken van deze bundel laten zien dat ze geloven in het thema God, geld en geloofsgemeenschappen.

Bronnen

- Batenburg, Marco, 'Geldbeheer vraagt om veel geloof', <https://www.protestantsekerk.nl/verdieping/protestants-perspectief-geldbeheer-vraagt-om-veel-geloof/>
- Hardjono, Teun en Huib Klamer (red.), *Breng spirit in je werk! Hoe doe ik dat?* Zoetermeer: Meinema, 2005.
- Fijter, Nico de, 'Protestantse kerken zitten op zak met geld', in: *Trouw*, 8 juni 2020, <https://www.trouw.nl/religie-filosofie/protestantse-kerken-zitten-op-zak-met-geld-b9816f91/>
- Jongeneel, R.A., *Economie van de barmhartigheid. Een christelijk-normatieve visie op economie*. Kampen: Kok, 1996.
- Keuning, D. en D.J. Eppink, *Management en organisatie: Theorie en toepassing*. Leiden/Antwerpen: H.E. Stenfert Kroese, 1982.
- Malloch, Theodore Roosevelt, *Spiritual Enterprise. Doing Virtuous Business*. New York: Encounter Books, 2008.
- Nash, Laura and Scotty McLennan, *Church on Sunday, Work on Monday. The Challenge of Fusing Christian Values with Business Life*. San Francisco: Jossey-Bass, 2001.
- Reuver, René de, 'Creatief collecteren in coronatijd', <https://www.protestantsekerk.nl/verdieping/creatief-collecteren-in-coronatijd/>
- Rijst, A. van der, *Geloof en economisch handelen*. Kampen: Kok Voorhoeve, 1996.
- <https://baptisten.nl/15-nieuws/1310-de-lockdown-en-de-kerk>

<https://baptisten.nl/blog/item/engelenactie>
<https://centre-religion-law.org/nl/symposia-en-lezingen>
<https://kerkinactie.protestantsekerk.nl/nieuws/een-alternatieve-collecte-houden-in-coronatie/>
<https://www.internetconsultatie.nl/transparantiemaatschappelijke-organisaties>
<https://www.protestantsekerk.nl/verdieping/creatief-collecteren-in-coronatie/>
<https://www.protestantsekerk.nl/verdieping/protestants-perspectief-geldbeheer-vraagt-om-veel-geloof/>
<https://www.rkdocumenten.nl/rkdocs/index.php?mi=600&doc=30>
<https://www.rkdocumenten.nl/rkdocs/index.php?mi=600&doc=30>
<https://www.rkkerk.nl/actie-kerkbalans-start-extra-campagne-ter-ondersteuning-parochies-in-coronatie/>
<https://www.rkkerk.nl/jongkatholiek-komt-met-online-face-to-face-catechese-in-tijden-van-corona/>
<https://www.tweedekamer.nl/kamerstukken/wetsvoorstellen/detail?cfg=wetsvoorsteldetails&qry=wetsvoorstel%3A35646>

1. Overheid, subsidie en kerk

Hansko Broeksteeg

1. Inleiding

Met een zekere regelmaat ontstaat er in de media discussie over de vraag in hoeverre de overheid activiteiten, uitgevoerd door een organisatie op religieuze grondslag, mag subsidiëren. Vaak betreft het de subsidiëring van maatschappelijke activiteiten, zoals jeugdzorg, verslavingszorg of daklozenopvang. Soms betreft het de financiering van kerkelijke activiteiten. In de gemeentelijke praktijk zijn de volgende kwesties relevant geweest: Is subsidiëring van de maatschappelijke activiteiten van Youth for Christ acceptabel als deze organisatie een personeelsbeleid voert waarbij zij alleen personeel van de eigen religieuze richting aanneemt? Mag een gemeente weigeren een organisatie te subsidiëren vanwege haar op religie gebaseerde standpunt over euthanasie?¹⁴ Kan een gemeente vanwege integratiebeleid een *iftarmaaltijd* mede bekostigen? En kan zij subsidie verlenen aan een geloofsgemeenschap van migranten die vanwege gebrek aan middelen kerkdiensten in een parkeergarage houdt?

De rechtsvraag van deze bijdrage luidt: in hoeverre mag de overheid activiteiten, uitgevoerd door een organisatie op religieuze grondslag, subsidiëren? Het antwoord daarop kan niet uit de (formele) wet worden afgeleid (paragraaf 2). We moeten het antwoord vinden in meer metajuridische concepten als de scheiding van kerk en staat en de gewenste neutraliteit van de overheid (paragraaf 3). Vervolgens leid ik daaruit af welke verplichtingen

---

14 De vragen komen uit: Broeksteeg 2011, 39-52.

er voor de overheid als subsidiegever zijn als zij subsidie verstrekt aan een religieuze organisatie (paragraaf 4) en welke verplichtingen er voor de subsidieontvanger, de religieuze organisatie, zijn (paragraaf 5). Ik plaats tot slot in de concluderende paragraaf 6 de subsidiëring aan religieuze organisaties in het bredere kader van de verzuiling en de *civil society*. Voordat ik daaraan toekom, geef ik eerst weer wat ik versta onder een religieuze organisatie en geef ik een afbakening van het onderzoek.

In deze bijdrage gebruik ik afwisselend religieuze organisatie en organisatie met een religieuze grondslag. Daarmee bedoel ik hetzelfde: een maatschappelijke organisatie, op privaatrechtelijke grondslag, die bepaalde maatschappelijke doelen vervult en die een religieuze grondslag kent. Met het laatste bedoel ik dat zij haar grondslag vindt in een religie of levensovertuiging, zoals het christendom, de islam of de antroposofie. Deze religie of levensovertuiging is de inspiratiebron van haar handelen.

Niet iedere financiering van activiteiten met een religieuze achtergrond valt onder de reikwijdte van deze bijdrage. Het gaat mij hier om de subsidiëring vanwege de overheid van organisaties op religieuze grondslag. Dat betekent in de eerste plaats dat ik de bekostiging van bijzonder onderwijs niet behandel. Het betreft namelijk geen subsidiëring van een instelling van religieuze grondslag. Weliswaar kan een school of een scholengemeenschap een religieuze of levensbeschouwelijke richting kennen, de systematiek van bekostiging wijkt wezenlijk af van die van subsidiëring. Van subsidie is geen sprake: de wet stelt de voorwaarden van bekostiging vast. Daaraan kan de rijksoverheid geen subsidievoorwaarden verbinden. Het betekent onder meer dat alle scholen die aan de bekostigingsvoorwaarden voldoen, daarvoor in aanmerking komen. Kortom, hoewel het bijzonder onderwijs vaak op religie is gegrondvest, volgt de systematiek van bekostiging uit de wet en is zij wezenlijk anders dan van subsidiëring. Ook de overheidsfinanciering van godsdienstonderwijs op openbare scholen valt niet aan te merken als subsidiëring aan religieuze organisaties. Dat is een school op openbare grondslag immers niet. Hetzelfde

geldt voor de financiering van geestelijk verzorgers in instellingen zoals het leger of gevangenissen (Van Sasse van Ysselst 2013, 74-75). De overheid financiert deze geestelijke verzorging, mede vanwege de positieve verplichtingen die uit de vrijheid van godsdienst voortvloeien, maar er is hier geen sprake van subsidiëring van een religieuze organisatie.

2. Wettelijk kader

De vraag in hoeverre de overheid activiteiten georganiseerd door religieuze organisaties mag bekostigen, is niet eenvoudig te beantwoorden, omdat duidelijke wettelijke regels hierover niet bestaan. Wel zijn er (veel) regels over subsidies. De Algemene wet bestuursrecht (Awb) bevat daaromtrent een uitgebreide regeling. Titel 4.2 van de Awb geeft regels over subsidieplafonds, subsidieverlening en -vaststelling, over verplichtingen van de subsidie-ontvanger en over de intrekking en wijziging van subsidies. Het betreft dan procedurele regels. Inhoudelijke regels, dus regels die vastleggen waarvoor subsidie kan worden aangevraagd en verleend, zijn in de Awb niet opgenomen. Ten slotte: in deze bijdrage spreek ik over subsidieverstrekking, als ik de subsidieverlening en subsidievaststelling bedoel. Ik ga niet in op de verschillende vormen van subsidieverstrekking, zoals incidentele subsidies, tendersubsidies, etc. Dat is voor deze bijdrage verder niet van belang.

De overheden die subsidie verstrekken, stellen deze inhoudelijke regels vast. Dat doen zij in hun eigen subsidieregels. Dat kan de rijksoverheid zijn, maar ook de decentrale overheden (provincies en gemeenten). Daarvoor is het relevant dat deze decentrale overheden een open huishouding kennen: zij zijn vrij de belangen te behartigen waarvan zij dat nodig vinden. Deze overheden oefenen de bevoegdheid om subsidies te verstrekken dan uit in autonomie, dat wil kort weergegeven zeggen: zonder agendadwang van een hogere overheid (art. 124 lid 1 Grondwet). Zij hebben weliswaar rekening te houden met de procedurele subsidieregels van de Awb, maar zij zijn vrij een verordening vast te stellen, waarin zij

vastleggen welke activiteiten subsidiabel zijn. Dat is meestal een (algemene) subsidieverordening, maar het kan ook een specifieke verordening betreffen. Veelal belast de verordening het college van burgemeester en wethouders met de uitvoering van de subsidieverordening (en daarmee met de subsidieverlening en subsidievaststelling). Het college kan ter zake beleidsregels vaststellen. Over subsidies bestaat veel jurisprudentie; tegelijkertijd is die er niet of nauwelijks over subsidie aan organisaties op een religieuze grondslag.

3. De scheiding van kerk en staat en neutraliteit van de overheid

Zoals gezegd biedt het positieve recht weinig houvast bij de beantwoording van de rechtsvraag van deze bijdrage. Daarom ga ik nu in op het meer metajuridische concept van de scheiding van kerk en staat. Metajuristisch, omdat het concept niet voortvloeit uit de Grondwet (art. 6). Uit deze bepaling valt weliswaar af te leiden dat er vrijheid van godsdienst en levensovertuiging is, maar niet hoe kerk en staat zich tot elkaar verhouden. Niettemin ligt dit concept ten grondslag aan een aantal belangrijke rechtsstatelijke concepten. Te denken valt dan aan de kerkelijke organisatievrijheid, maar ook aan de idee dat de kerken of geloofsgemeenschappen geen beslissende invloed hebben op het overheidsbeleid. Hoewel daarover overeenstemming bestaat, is de exacte omschrijving van wat de scheiding van kerk en staat inhoudt, onderwerp van maatschappelijk, politiek en juridisch debat. Om dat debat te structureren, is het behulpzaam om te werken met modellen van de scheiding van kerk en staat. Deze kunnen de scheiding duiden en karakteriseren (Broeksteeg 2011, 39-52). Ik gebruik daarvoor de modellen van Vermeulen. Hij onderscheidt er vijf. Deze modellen, zo geeft hij weer, zijn theoretische constructies op een conceptueel continuüm. De werkelijkheid zal zich veelal bevinden tussen twee modellen in, dan wel aspecten van verschillende modellen combineren (Vermeulen 2010, 52-53).

Aan het ene eind van het spectrum staat het totalitaire secularisme, waarin atheïsme de officiële staatsdoctrine is. In dit model zijn scholen en andere instituties te beschouwen als organen van de staat, die het atheïsme ook uit dienen te dragen. Godsdienst wordt beschouwd als een valse ideologie. Vrijheid van godsdienst is ofwel afwezig, ofwel strikt beperkt tot de privé sfeer (Vermeulen 2010, 53).

Het tweede model is het klassiek-seculiere of het laïcistische model, dat uitgaat van een strikte scheiding van kerk en staat. In tegenstelling tot het eerste model, is het niet anti- maar a-religieus. Dit model wil religie buiten de publieke sfeer houden en daarmee buiten de sfeer van de overheid. Religie is aldus te beschouwen als een privéaangelegenheid, behorend tot het domein van zuivere privékeuzes. De staat dient neutraal te staan tegenover religieuze kwesties en de neutraliteit wordt gegarandeerd door religie en politiek gescheiden te houden. Vrijheid van godsdienst houdt daarom sterk verband met het recht op privacy (Vermeulen 2010, 53-54). In dit model komen religieuze of levensbeschouwelijke instellingen niet in aanmerking voor overheidsfaciliteiten en -financiering (Vermeulen 2007, 10).

Het derde model wordt aangeduid als pluralistische coöperatie, of als religieuze accommodatie. Religie heeft in deze visie niet alleen betrekking op een zuiver private sfeer, maar zij kan (en mag) van betekenis zijn voor de publieke sfeer. De overheid kan, vanwege haar neutrale positie, geen voorkeur uitspreken voor een religieuze of levensbeschouwelijke stroming. Zij behandelt alle religies en levensbeschouwingen gelijkwaardig en onpartijdig. De overheid is een afspiegeling van de pluraliteit aan visies omtrent religie en levensbeschouwing in de samenleving (Vermeulen 2010, 54).

In het vierde model bestaat er een gevestigde of geprivilegieerde kerk, vaak staatsrecht genoemd. De staat enerzijds en de staatskerk anderzijds zijn partners in het nastreven van gezamenlijke doelen ter zake van staat en religie. De overheid steunt één (of soms enkele) kerken. Andere religies of levensovertuigingen

worden niet actief gesteund, maar wel getolereerd. De staatskerk verschaft de staat een aura van legitimiteit, traditie en een gevoel van nationale eenheid (Vermeulen 2010, 54).

Het vijfde model, ten slotte, is de theocratie. Daarin hangt de staat een religie aan en is er geen of nauwelijks ruimte voor andere religies. Er is geen of slechts een beperkte vrijheid van godsdienst. De overheid en het onderwijs dragen de staatsgodsdienst uit. Zij doordringen het volk ervan te leven volgens de wetten van God (Vermeulen 2010, 54).

Het eerste model is vooral te vinden in het nazisme, fascisme en communisme. Dit model kwam en komt voor in bijvoorbeeld de voormalige Sovjet-Unie en Noord-Korea. Duidelijk zal zijn dat dit model niet past binnen de democratische rechtsstaat, al was het maar omdat het de vrijheid van godsdienst noch de vrijheid van geweten erkent. Het vijfde model, dat voorkomt in landen als Iran, Saudi-Arabië en Soedan, verdraagt zich daarmee evenmin. Ook dit model erkent de vrijheid van godsdienst en de vrijheid van geweten niet. De andere modellen kunnen wel worden gevonden in de democratische rechtsstaten. Het Franse model van scheiding van kerk en staat bevat veel kenmerken van het tweede model.¹⁵ Het vierde model kan worden aangetroffen in bijvoorbeeld het Verenigd Koninkrijk, Griekenland of Noorwegen. Het derde model is in veel landen bekend, zoals in Nederland, België en Duitsland.¹⁶ Daarin worden, zoals gezegd, georganiseerde religies gelijk behandeld. Het model gaat aldus uit van neutraliteit van de overheid ten aanzien van religie. Binnen dit model zijn echter nuanceringen mogelijk, die verband houden met opvattingen over wat neutraliteit betekent. Voor deze nuanceringen is het model van Van der Burg behulpzaam. Hij onderscheidt drie varianten

---

15 Ook in de Verenigde Staten en Turkije kunnen veel eigenschappen van dit model worden aangetroffen.

16 Dat neemt niet weg, dat sommige auteurs pleiten voor een laïcistische opvatting van de scheiding van kerk en staat in Nederland: Cliteur 2004, 6-7.

van neutraliteit (Van der Burg 2009, 29-42; Van Sasse van Ysselst 2013, 69-70).

Inclusieve neutraliteit betekent, dat eenieder vrijuit zijn religie kan beleven. In politieke discussies zijn levensbeschouwelijke argumenten geaccepteerd. Voor de overheid betekent het, dat zij iedere burger evenveel steun geeft voor het beleven van zijn religieuze identiteit (Van der Burg 2009, 30-31). Van der Burg stelt vast dat deze inclusieve neutraliteit de dragende gedachte is van de Nederlandse traditie van neutraliteit. Exclusieve neutraliteit betekent dat de overheid zich onthoudt van bemoeienis met religie. Van der Burg noemt de Franse *laïcité* als voorbeeld, waarin religie een privézaak is. De overheid steunt religieuze organisaties niet (Van der Burg 2009, 32-33). Deze vorm van neutraliteit komt sterk overeen met het tweede model van Vermeulen, zoals geschetst in de voorgaande paragraaf. Zij is voor deze bijdrage verder niet van belang. Compenserende neutraliteit houdt in dat de overheid in voorkomende gevallen extra steun kan verlenen aan minderheden die deze steun nodig hebben om hun godsdienst uit te kunnen oefenen. Van der Burg noemt het voorbeeld van een migrantenkerk, die zonder startlening geen kerkgebouw kan aankopen, omdat deze kerk, anders dan gevestigde kerken, geen vermogen heeft opgebouwd en haar leden over weinig financiële middelen beschikken (Van der Burg 2009, 33). Het gaat hierbij derhalve om positieve acties ten behoeve van groepen met achterstand. Meer juridisch gezegd: uit de vrijheid van godsdienst vloeien dan positieve verplichtingen voor de overheid voort.

Van der Burg meent dat inclusieve neutraliteit het meest verdedigbaar is. Hij stelt vast, dat voor veel mensen religie onderdeel is van hun identiteit. Zij kunnen deze identiteit niet afleggen of 'thuislaten'. De overheid neemt daarom godsdienstige opvattingen en hun cultuur serieus en houdt daar rekening mee. Ook stelt Van der Burg, dat godsdienstige en culturele groepen vaak een positieve rol spelen bij de opvang, ondersteuning en integratie van migranten en dat de overheid om die reden bewust het contact met geloofsgemeenschappen kan zoeken (Van der Burg 2009, 33-35).

Onder omstandigheden kan, nog steeds volgens Van der Burg, een rol zijn weggelegd voor de compenserende neutraliteit. Deze vorm van neutraliteit is te beschouwen als een correctiemechanisme. In een politiek stelsel dat gebaseerd is op het vormen van meerderheden, kan het noodzakelijk zijn om minderheden te compenseren (Van der Burg 2009, 36-39). Wel geldt dat deze compenserende neutraliteit in beginsel tijdelijk van aard is; de overheid biedt geen structurele (financiële) ondersteuning van geloofsgemeenschappen (Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties 2019, 28).

Kortom, Nederland kent een model van scheiding van kerk en staat, dat te kenschetsen valt als pluralistische coöperatie. Binnen dat model valt de neutraliteit van de overheid uit te leggen als inclusieve neutraliteit. Soms is er een rol weggelegd voor compenserende neutraliteit. Zoals gezegd zijn deze modellen niet in de Grondwet of wet vastgelegd. Zij blijken uit de rechtspraktijk, dus uit de omgang van de overheid met geloofsgemeenschappen.

4. De overheid als subsidiegever

Wat kunnen wij uit deze modellen afleiden over de subsidiëring vanwege de overheid van religieuze organisaties? Als de overheid religies op een gelijkwaardige wijze moet behandelen, dan betekent dat, dat zij dat ook bij subsidiëring moet doen. Ik zal eerst weergeven wat dit in het algemeen voor subsidieverstrekking betekent, vervolgens licht ik een aantal specifieke subsidiabele activiteiten uit.

In de eerste plaats is het belangrijk te constateren dat de scheiding van kerk en staat niet uitsluit dat de overheid subsidie verstrekt aan organisaties op religieuze grondslag. Ook de overheid zelf geeft dat duidelijk weer, bijvoorbeeld in het in 2019 verschenen *Tweeluik religie en publiek domein* (Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties 2019).¹⁷ Wel is zij aan grenzen ge-

---

17 Een eerder Tweeluik dateerde van 2009.

bonden. Ten eerste is de subsidiëring van religieuze organisaties enkel en alleen vanwege hun religieuze karakter niet toegestaan. Immers, dat zou niet stroken met de religieuze neutraliteit van de overheid. Zij subsidieert bepaalde ‘neutrale’ maatschappelijke doelen (daklozenopvang, verslaafdenzorg). Voor de subsidiëring is het bereiken van deze beleidsdoelen relevant, niet het religieuze karakter van de organisatie (Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties 2019, 9).

De overheid mag zich in de tweede plaats door het verstrekken van subsidie niet mengen in de inhoud van de religie (Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties 2019, 11). Zij kan niet aan de subsidie voorschriften verbinden die ertoe strekken dat de betreffende religieuze organisatie gematigder standpunten inneemt over bepaalde onderwerpen, dan wel deze onderwerpen onbesproken laat.

In de derde plaats geldt dat de overheid religies niet verschillend kan behandelen – tenzij er sprake is van compenserende neutraliteit. Het gelijkheidsbeginsel betekent hier dat de overheid niet de ene organisatie op religieuze grondslag wel mag subsidiëren en de andere organisatie op een andere religieuze grondslag subsidie mag onthouden, als zij dezelfde subsidiabele activiteiten verrichten. Ten vierde mag zij (specifieke) religieuze stromingen niet bij voorbaat uitsluiten van subsidieverstrekking (Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties 2019, 9-10; ECLI:NL:RVS:1986:AM9349, ABRvS 18 december 1986, AB 1987, 260). Dat zou direct onderscheid op grond van religie in de zin van art. 1, eerste lid, onder b, jo. art. 7 Awgb inhouden. Ten vijfde, de overheid mag van een religieuze organisatie niet eisen dat zij (ook) niet-religieus personeel aanneemt. Daarmee zou zij in de interne organisatie treden (en daarmee onder omstandigheden wellicht in de verenigingsvrijheid of de vrijheid van godsdienst). Voor het bereiken van de subsidiedoelen is het niet relevant wie de activiteiten verricht (Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties 2019, 25-26; Van den Brink 2019, 2953).

Dan kom ik toe aan enkele specifieke subsidiabele activiteiten. In de eerste plaats de bouw of het onderhoud van godshuizen. Tot omstreeks 1990 bestonden daarvoor subsidieregelingen. De bekendste is de Wet premie kerkenbouw. Er bestonden ook specifieke regelingen voor bijvoorbeeld de bouw van moskeeën, maar ook deze zijn afgebouwd, mede in het licht van de mogelijke buitenlandse financiering daarvan. Dat wordt onwenselijk geacht, vooral vanwege beïnvloeding uit zogeheten ‘onvrije landen’.¹⁸ Subsidie vanwege het rijk voor het onderhoud aan kerken is enkel nog mogelijk als deze rijksmonument zijn. Dan speelt het religieuze karakter echter geen rol, maar is alleen de monumentale status van belang van subsidiëring.¹⁹

Ik laat deze categorie daarom buiten beschouwing. Echter, in paragraaf 1 heb ik al uiteengezet dat het ontbreken van een regeling op rijksniveau niet betekent, dat gemeenten geen regeling mogen treffen. Weliswaar meent het kabinet dat gemeenten terughoudend moeten zijn in subsidiëring van kerkenbouw (*Kamerstukken II* 2008/09, 29 754, nr. 145, 1), maar het kabinet maakt het niet onmogelijk. Dit betekent wel dat, indien het gemeentebestuur de bouw, het onderhoud of de renovatie van een godshuis van de ene geloofsgemeenschap financieel steunt, dat het ook de andere geloofsgemeenschap op eenzelfde wijze (en op gelijke voet) financieel moet steunen. Op grond van de compenserende neutraliteit kan de overheid onder omstandigheden financiële steun verlenen aan minderheden in een achterstandspositie, die deze steun nodig hebben om hun religie te kunnen beleven (College van burgemeester en wethouders van Amsterdam 2008, 8; Vermeulen 2011, 72; Broeksteeg 2014, 305-306). Te denken valt aan migrantenkerken die hun kerkdiensten moeten houden in parkeergarages.

Een volgende, grotere categorie is het sociaal domein, ook wel bekend als zorg en welzijn. Het betreft dan subsidiabele activitei-

---

18 Het voert te ver om binnen het bestek van deze bijdrage hierop in te gaan. Uitgebreid: Overbeeke 2018, 62-79.

19 Uitgebreid: Van Sasse van Ysselt 2013, 70-73.

ten op het gebied van jongerenwerk, verslavingszorg, daklozenopvang, hulp aan prostituees en aan personen met een crimineel verleden. Er zijn de nodige organisaties op religieuze grondslag die deze activiteiten ontplooiën, zoals Youth for Christ, De Hoop, het Leger des Heils, Tot Heil des Volks en het Scharlaken Koord. Zoals gezegd sluit de scheiding van kerk en staat subsidie aan deze instellingen niet uit, de inclusieve neutraliteit evenmin. Zij kunnen, evenals elke andere organisatie, meedingen naar overheidsfinanciering van deze activiteiten (*Kamerstukken II* 1989/90, 20 868, nr. 2; Broeksteeg 2011, 52; Van Sasse van Ysselst 2013, 78). De hiervoor weergegeven grenzen gelden voor subsidieverstrekking aan deze maatschappelijke organisaties. Kortom, een burgerlijke gemeente kan geen subsidie verstrekken aan een christelijke organisatie die sportactiviteiten in achterstandswijken organiseert, indien deze organisatie onder meer als doelstelling evangelisatie heeft; een gemeente kan wél subsidie verlenen voor taalcursussen in een moskee, als daarmee maatschappelijke doelen zijn gediend; een burgerlijke gemeente kan in het kader van integratie een *iftar*maaltijd subsidiëren, maar zal er dan rekening mee moeten houden dat een aanvraag om subsidie voor een kerstmaaltijd aan dezelfde criteria getoetst moeten worden.

5. De subsidieontvanger

Heeft de scheiding van kerk en staat nog gevolgen voor de subsidieontvanger? Indien een subsidie is verleend voor de verwezenlijking van maatschappelijke doelen, dan is het vanzelfsprekend primair van belang dat deze doelen daadwerkelijk verwezenlijkt worden. De organisatie, of zij nu een religieuze grondslag kent of niet, wordt bij de subsidievaststelling afgerekend op het behaalde resultaat. Daarnaast komt het mij voor – het kwam hiervoor ook al aan bod – dat de scheiding van kerk en staat inhoudt, dat de overheid geen subsidie verleent voor activiteiten die tot doel hebben een religie of levensbeschouwing te belijden of uit te dragen. Dan zou de overheid immers geen neutrale positie meer innemen

(Broeksteeg 2014, 308; Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties 2019, 24).

De subsidiërende overheid kan dus aan de maatschappelijke organisatie op religieuze grondslag aan welke zij subsidie verleent, voorschrijven dat zij zich onthoudt van het belijden of uitdragen van religie of levensbeschouwing. Anders gezegd: de subsidieontvanger mag de subsidie niet gebruiken voor religieuze activiteiten. De subsidie is slechts aan te wenden voor het (maatschappelijke) doel, waarvoor zij is verleend (Broeksteeg 2011, 52). Ten slotte betreft de subsidieverlening 'producten' (daklozenopvang, verslaavingszorg) die bereikbaar moeten zijn voor iedereen die hulp nodig heeft. De religieuze organisatie mag geen onderscheid maken op grond van religie. Elke verslaafde of elke dakloze die voor de hulp in aanmerking komt, moet zij, ongeacht religieuze achtergrond, helpen.

6. Tot slot

Tot slot lijkt het mij goed om de subsidiëring van religieuze organisaties in een breder kader te plaatsen, namelijk die van de verzuiling en de *civil society*. Nederland kende lange tijd een traditie van verzuiling. Binnen deze zuilen organiseerden religieuze en levensbeschouwelijke stromingen in vergaande mate zelf het maatschappelijke leven voor hun eigen bevolkingsgroepen. De verzuiling had tot gevolg dat ziekenhuizen, universiteiten, vakbonden, kranten, politieke partijen, etc. werden opgericht en ingericht naar de opvattingen van de zuil. Deze instituten en organisaties werden vanuit de zuil zelf bestuurd. De Nederlandse samenleving kent sindsdien daarmee een religieuze pluraliteit. Vermeulen noemt dat een vreedzaam maar onverschillig 'living apart together'. Uit de verzuiling volgde een mild concept van overheidsneutraliteit, met een niet al te strakke scheiding van kerk en staat, dat ik hier voor pluralistische coöperatie heb genoemd (Vermeulen 2010, 48-52; Van den Brink 2019, 2951). Ook toen de verzuiling als gevolg van secularisering en individualisering verbrokkelde, is deze re-

ligieuze pluraliteit blijven bestaan. Daar heeft ook de komst van ‘nieuwe’ religies, in het bijzonder de islam, aan bijgedragen.

Het model van pluralistische coöperatie heeft er mede voor gezorgd, dat de verhouding tussen samenleving en staat in Nederland valt aan te merken als een *civil society*. Tussen de staat en de burger staan tal van (private) maatschappelijke organisaties, die de samenleving mede vormgeven. Dat kan zorg en welzijn betreffen, maar ook onderwijs, media, huisvesting, etc. Deze maatschappelijke organisaties worden, professioneel of vrijwillig, bestuurd vanuit verschillende visies op de maatschappelijke taken die zij vervullen. Deze visies kunnen levensbeschouwelijk zijn, maar evenzeer religieus. De levensbeschouwelijke of religieuze grondslag van deze organisaties is dan ook wezenlijk voor de vervulling van hun maatschappelijke taken. Zij laten zich door de religieuze grondslag inspireren. Andersom zijn organisaties met een uitgesproken (religieuze) grondslag belangrijk voor burgers die er vanuit hun geloofsovertuiging een beroep op willen doen (denk aan onderwijs, maar ook aan zorginstellingen) (Van den Brink 2019, 2953). Zij voorzien, zagezegd, in een belangrijke maatschappelijke behoefte. De subsidiëring vanwege de overheid van organisaties op religieuze grondslag is daarmee maatschappelijk relevant en belangrijk. De scheiding van kerk en staat staat daaraan niet in de weg, zolang de neutraliteit van de overheid in acht worden genomen.

Bronnen

- Brink, J. van den, ‘Subsidie aan levensbeschouwelijke organisaties is ook van deze tijd’, in: *NJB* 2019, 2951-2954.
- Broeksteeg, J.L.W., ‘Geloofsgemeenschappen in het bestuursrecht’, in: L.C. van Drimmelen, T.J. van der Ploeg (red.), *Geloofsgemeenschappen en recht*. Den Haag: Bju 2014, 293-318.
- Broeksteeg, J.L.W., ‘Subsidiëring door gemeenten van instellingen op religieuze of levensbeschouwelijke grondslag’, in: J.L.W. Broeksteeg, A.B. Terlouw, *Overheid, recht en religie*, Deventer: Kluwer 2011, 39-52.

- Burg, W. van der, *Het ideaal van de neutrale staat. Inclusieve, exclusieve en compenserende visies op godsdienst en cultuur*, oratie EUR, Den Haag: Bju 2009, 29-42.
- Cliteur, P.B., *De neutrale staat, het bijzonder onderwijs en de multiculturele samenleving*, Leiden: Universiteit Leiden 2004.
- College van burgemeester en wethouders van Amsterdam, *Notitie Scheiding van Kerk en Staat*, juni 2008.
- ECLI:NL: RVS:1986:AM9349, ABRvS 18 december 1986, AB 1987, 260.
- Kamerstukken II 2008/09*, 29 754, nr. 145.
- Kamerstukken II 1989/90*, 20 868, nr. 2.
- Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, *Tweeluis religie en publiek domein*, november 2019.
- Overbeeke, A.J., 'Het belemmeren van buitenlandse financiering van geloofsgemeenschappen', in: *TRRB* (2018) nr. 3, 62-79.
- Sasse van Ysselt, P. van, 'Financiële verhoudingen tussen overheid, kerk en religieuze organisaties', in: *TRRB* (2013) nr. 1, 65-86.
- Vermeulen, B.P., 'Over kerken en minaretten', in: J.L.W. Broeksteeg en A.B. Terlouw, *Overheid, recht en religie*. Deventer: Kluwer 2011.
- Vermeulen, B.P., 'On Freedom, Equality and Citizenship, Changing Fundamentals of Dutch Minority Policy and Law (Immigration, Integration, Education and Religion)', in: M.-C. Foblets, J.-F. Gaudreault-Desbiens, A. Dundes Renteln, *Cultural Diversity and the Law, State Responses from Around the World*. Bruxelles: Bruylant 2010.
- Vermeulen, B.P., *Vrijheid, gelijkheid, burgerschap. Over verschuivende fundamentele van het Nederlandse minderhedenrecht en -beleid: immigratie, integratie, onderwijs en religie*, Den Haag, Sdu Uitgevers 2007.

God, geld en geloofsgemeenschappen

*Met ziel en zakelijkheid kerk-zijn:
Over de meeropbrengst van geloven*

Het boek *God, geld en geloofsgemeenschappen* inspireert kerken om ziel en zakelijkheid bij elkaar te houden. Balanceren tussen geld en geloof spreekt niet vanzelf. Geloof mag wat kosten, maar tot welke prijs? Kerken moeten zich bezighouden met de vraag waar hun geld vandaan komt en waar het heen gaat. Ook het COVID-19-virus heeft effect op het geefgedrag. De overheid, die om meer transparantie vraagt, daagt kerken uit de relatie met geld te doordenken. Het prikkelt kerken niet alleen met de eigen financiën bezig te zijn, maar ook met diaconale doelen en theologische opleiding van aanstaande voorgangers. In dit alles hebben, als het goed is, kerken aandacht voor zowel de zaak als de mens, voor zowel ziel als zakelijkheid.

Met bijdragen van: Hansko Broeksteeg, George Harinck, Chris Dijkstra, Ruurd Kooistra, Jos Aarnoudse, Wil Wouters, Miranda Klaver, Thijs Tromp, Pim Boven en Leon van den Broeke.

KokBoekencentrum.nl
UITGEVERS | UTRECHT